

Валерій Шерстобітов

Одесит Макс Авелійович Кюсс – людина-легенда

Як часто, слухаючи красиву мелодію, ми захоплюємося чудовими звуками, часом навіть не замислюючись про те, хто ж автор цих чарівних нот.

«Амурські хвили»... Хто не чув хоч раз його витончені звуки, які так тішать серце будь-якої людини, незалежно від віку, а людей «золотого віку» – тим паче? Ми насолоджуємося цим вальсом вже не один десяток років. А хто ж створив цей музичний шедевр?

Одесит Макс Авелійович Кюсс. Учасник трьох воєн: японської, Першої світової та Громадянської. В автобіографії він пише: «Народився у 1874 році 20 (5) березня в місті Одеса. У 1883 році вступив до школи». І далі: «Батько був робітником на фабриці гудзиків, помер у 1888 році, мати померла у 1919-му...».

Ще у школі хлопець прославився неабиякими музичними здібностями. Працюючи учнем жестянника, він на заощаджені гроші брав уроки музики. Сім'я відмовляла собі у всьому, аби хлопчик навчався у приватного викладача, і скрипка стала першим інструментом, який опанував Макс.

Але в подальшу музичну освіту втрутилася доля. Макс Кюсс став вихованцем військового духового оркестру та вперше вдягнув військову форму. Як то кажуть, знайшлися добрі люди. Виявивши у нього непересічні музичні здібності, вони дали юному Кюссу рекомендацію для вступу до одеського музичного училища, куди його було прийнято на диригентське відділення. Проте закінчити навчання не вдалося, адже треба було допомагати сім'ї. Макс заробляв на життя грою у приватних оркестрах на весіллях та різних інших урочистостях. Самостійно навчився грати

на кларнеті, корнеті, почав диригувати, захопився композицією. І за недовгий час припав до душі музичній Одесі. Про нього заговорили як про талановитого диригента та музиканта. Він дедалі частіше з'являвся на концертних естрадах.

Наприкінці XIX століття побачив світ його перший композиторський твір – вальс «Мрії любові». Назва цілком зрозуміла. Про що ж могла думати молода людина? Звичайно – про кохання. А сімейне життя самого Макса Кюсса, на жаль, не склалося. Дружина Перла Вольфівна Ерліхман, яка походила з середовища одеських комерсантів, хотіла, щоб чоловік працював у торговельній справі її батька, власника антикварної крамниці в Одесі. Макс в її уяві мав бути прикажчиком, а не музикантом. Тесть підтримував молодят матеріально. У них народилося двоє дітей – син Жан та дочка Фріда.

Втім і діти не змогли зберегти шлюб. Через постійні сімейні сварки любов зникла, залишилася лише гірка реальність, в якій світлим променем була музика. Відрив від творчості був для Кюсса трагедією. Саме в цей час у творах композитора виникають похмурі мотиви. Дружині та родичам він намагався довести, що й музикою може забезпечити матеріальний достаток родині, але у відповідь чув лише грубість та образи.

...Настає новий період у житті маестро – його військова служба.

Згідно з матеріалами послужного списку, він «призначений на службу в 11-й Східносибірський стрілецький її імператорської величності государині імператриці Марії Федорівни полк вільнонайманим капельмейстером – 1907 р., 1 травня». Примор'я зачарувало Макса Авелійовича. Йому тут подобалося все: вулиці міста та хвилі Амурської затоки, які так нагадували Одесу, привітні мешканці та злагоджений оркестр, диригентом якого він став.

У царській армії кожен полк мав свій духовий оркестр і свій власний марш. На прохання командира Іллі Зурабовича Цінцидзе Кюсс пише для свого полку марш «Важке життя» (на жаль, ноти загублені). За цей твір через кілька років імператриця подарувала автору золотий годинник з ланцюжком та зображенням державного герба, про що свідчить свідоцтво з канцелярії її величності від 30 квітня 1908 року. Такий запис є у послужному списку диригента. Свідчення видали, а от годинника маестро так і не отримав

(нібито через назву марша). Ця нагорода виявилася єдиною у великій творчій долі М. Кюсса.

У цей період композитор створює вальс, який приніс йому світову славу, – «Амурські хвилі». Історія народження композиції обросла низкою легенд. Звичайно, найпривабливіша з них та, що пов'язана з любовною темою. Отже – «шерше ля фам»!

Так хто ж вона, жінка з очима кольору морської хвилі, завдяки якій з'явився цей музичний твір, що й досі хвилює душі слухачів? На нотах вальсу вказано, кому він присвячений: Віра Яківна Кириленко (в дівоцтві Склауні). Її мати гречанка, батько італієць. Вона світилася яскравою південною красою, щедро обдаровуючи навколишніх своїм енергійним та життєрадісним характером, доброзичливістю та м'якою ненав'язливою турботою. Темпераменту вистачало і на виховання двох доньок, і на домашні клопоти, і на турботу про чоловіка, полковника Генерального штаба, і на допомогу хворим та пораненим, які постраждали на полях російсько-японської війни. Вона навіть була членом правління Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім сім'ям.

Звичайно, це було кохання без надії, але одного разу на балі міських офіцерських зборів Владивостока капельмейстер підніс їй несподіваний подарунок – вальс «Хвилі Амурської затоки» з особистою посвятою. Публіка вітала автора. Під цю музику почали танцювати на світських прийомах та на міських площах. Його розучували, переписуючи ноти від руки. Ним захоплювалися, а ім'я автора не сходило з вуст не лише молоденьких панянок. Усі були в захваті, крім її чоловіка, який побачив у подарунку те, що за ним, власне, й ховалося.

Твір, у якому композитор висловив свої почуття, розлучив його з коханою – ось вона, іронія долі. Автор та його муза більше не бачилися. Під ураженням цієї розлуки з Вірою Яківною композитор створює інший вальс, «Біженка», ноти якого буде видано.

Роки служби на Далекому Сході були дуже плідними для Максима Авелійовича, але від назв нових творів, написаних ним після «Амурських хвиль», як цей вальс згодом став називатися, віяло безпросвітним сумом: «Скорбота душі», «Розбите життя»... Цей вальс, який, до речі, зберіг популярність на довгі роки, Кюсс присвятив своєму колезі – капельмейстеру Йосипу Щербинському.

Кохання немає без страждання, стверджує автор: «Розбите життя» – це той мотив, що грають напередодні розлуки». Мабуть, лише танець «Дирижабль», написаний у 1911-му, в останній рік перебування Макса Кюсса на Далекому Сході та присвячений другу Ерасту Цорну, вибивався з загального сумного, якщо не сказати трагічного настрою композитора темпераментом та веселим пустотливим ритмом. Цей танець вважався салонним і був у ті роки дуже модним. Йому навчалися у танцкласах, а на титульному аркуші нот, де зображений дирижабль, є позначка: «Танець виконується легкими граціозними стрибками!» Значно пізніше, вже за радянських часів, до цієї задержуватої музичної мініатюри додається ще один твір, непритаманний Кюссу за жанром, втім не менш популярний – фокстрот «Алеша-ша».

Перша світова застала Кюсса в рідній Одесі. У ті тривожні роки він перебуває на Південно-Західному фронті у 5-й Донській козацькій дивізії, а потім служить капельмейстером окремого батальйону Георгіївських кавалерів.

Пізніше, у розпалі революційних подій, продовжує службу за своєю професією військового диригента. Якийсь час працює навіть в одеському театрі опери та балету. Тоді у місті відбувалися кінозйомки нових фільмів за участю зірки німого кіно Віри Холодної. Знову Віра... Це ім'я ніби переслідує його. Він знайомиться з актрисою, захоплюються нею. І коли в лютому дев'ятнадцятого року Віра Холодна померла – несподівано, у розквіті свого таланту, – Макс Авелійович по-своєму переживав цю трагічну для себе та для світового кіномистецтва подію. На світ з'явився ще один сумний та зворушливий вальс, «Королева екрану».

У тому ж 1919 році Макс Кюсс добровільно вступає до лав РСЧА – Робітниче-селянської Червоної Армії, робить спробу розпочати нове життя. Відомо, що він починав капельмейстером оркестру 416-го стрілецького Чорноморського полку. Дослужився до командира музичного взводу оркестру Кремлівської роти почесної варти. Пішов у відставку у віці п'ятдесяти трьох років. Відставка була викликана не так віком, як недостатньою політичною зрілістю. Ну не хотілося, мабуть, Кюссу на старості років студіювати праці Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна. А для кремлівської почесної варти це був серйозний недолік.

Донька композитора (мешкала в Одесі на вулиці Леккерта (Велика Арнаутська), 60, вже заміжня, разом із чоловіком поїхала на Далекий Схід. Дружина померла. маестро залишився один із сином Жаном. Допомоги у побуті чекати не було від кого, і маестро на початку 1923 року реєструє шлюб із харків'янкою Валентиною Мінаєвою. Проте поневіряння по містах триває: Сімферополь, Харків, Полтава, Артемівськ... Він метається, ніби шукає свою долю, що заблукала. Поранена душа Кюсса не знає спокою. Він метушиться у пошуках не лише роботи, але й міста, в якому йому було б тепло та затишно. Все, що не пов'язане з улюбленою музикою, залишає його байдужим.

Наприкінці 1920-х Кюсс востаннє уперто фіксує в анкеті німецьке походження з позначкою, що «німецькою вільно розмовляє, читає і пише». Лише наприкінці життя він відмовиться від цієї національності, бо не захоче бути одного походження з нацистами, з Гітлером, і офіційно стане євреєм, так само, як його дружина та діти. Так він напише у 1930-ті роки в автобіографії, яка зберігається в Одесі в Музеї управління МВС.

Колишні колеги порадили податися вільнонайманим капельмейстером на гігантське будівництво, яке розгорталось під Дмитровим, – спорудження водного каналу «Москва – Волга».

15 червня 1931 року пленум ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про будівництво каналу, який мав з'єднати річки Волгу та Москву. Проблеми царської влади, пов'язані з нестачею людських кадрів, радянський уряд вирішував по-більшовицьки просто. Ці ресурси знайшлися.

Наказом за номером 889 від 14 вересня 1932 року для використання праці ув'язнених на будівництві каналу «Москва – Волга імені Й.В. Сталіна» було створено «Дмитровлаг» (пізніше «Дмитлаг») – найбільше табірне об'єднання ОДПУ-НКВС. Розташовалося воно на північ від Московської області у місті Дмитрові, підпорядковувалося ГУЛагу. Проіснувало до 31 січня 1938 року. Кількість ув'язнених спочатку доходила до двохсот тисяч осіб, а на 1 січня 1933-го становила вже мільйон двісті тисяч.

Країна в той період була заражена підозрілістю та пошуком «ворогів народу».

Кюсс їде до Дмитрова. Там все лише розпочинається. Там потрібні музиканти. Начальник табору без зайвого зволікання бере

до штату відомого музиканта, незважаючи на те, що у штатному розкладі немає посади капельмейстера. Поки що. Натомість є вакансії стрільців. І маестро оформляють стрільцем.

Будівництво каналу перебувало під безпосереднім контролем товариша Сталіна. Кінооператори кілька років знімають найяскравіші моменти, щоб створити повнометражний документальний фільм, сповнений радісного людського ентузіазму. Є в ньому й кадри з оркестром під керуванням капельмейстера. Та це не Макс Кюсс. Така вже у нього доля – весь час залишатися поза кадром історії. Проте перший оркестр на будівництві каналу було організовано саме ним.

Отже 1 березня 1933 року в «Дмитлазі» розпочав свою роботу стрільцем-капельмейстером автор популярних вальсів «Амурські хвилі», «Розбите життя», «Моя таємниця» композитор Макс Авелійович Кюсс. Його таланти мало кого хвилювали. Перед керівництвом стояли інші завдання: потрібно було терміново створити із зеків добрий ансамбль, та не один. І маестро взявся до роботи. Вже влітку 1933-го відбувся перший випуск курсантів, відібраних Кюссом з більш-менш музично обдарованих ув'язнених, – двадцять осіб першої музкоманди.

У черговому наказі вказувалося: «Негайно розпочати організацію 2-го духового оркестру...». Кюсс складає список необхідних для оркестра інструментів. І якийсь чиновник у цей список за малим барабаном під № 26 вписує: «капельмейстер». Такий же неживий предмет-раб, бранець. Навантаження для музикантів визначено наказом – десять годин на день. А це «...обов'язкова гра під час виробництва, при виведенні на роботу та з роботи найкращих колективів та бригад». А крім того, проведення всіляких вечорів самодіяльності, хорових гуртків тощо. При цьому музиканти – зеки, або, як їх офіційно називали, – каналоармійці, мали ще й нести на будівництві звичайну виробничу службу. Цього Макс Кюсс зрозуміти не міг. Далекий від політики, він був професіоналом найвищого класу, знав собі ціну та не міг допустити такого ставлення до оркестрантів. Зухвалий та норовливий, він не боявся висувати свої вимоги. Добре, що начальник табору С. Фірін вислуховував його претензії без жорстких наслідків.

Маестро протримався у таборі років зо два. Не стерпівши його умов, у 1935 році вирішує повернутися до Одеси. Макс Авелійовичу вже за шістдесят. Він оселяється у своїй квартирі на Катерининській вулиці в будинку № 2. Вечорами з вікна його кімнати лунали звуки кларнета.

Звичайно, музичну ниву він не залишає: керує оркестрами воєнізованої охорони, заводу Жовтневої революції, Клубу трамвайників. У 1932-му головний інспектор військових оркестрів армії Семен Чернецький відібрав групу хлопців з одеських дитячих будинків у щойно організовану в Одесі військово-музичну школу (вулиця Тираспольська, будинок № 14, нині середня школа № 58), а керівником класу кларнета був призначений Кюсс. Тоді ж маестро переїхав у будинок науковців держуніверситету на вулицю Тіністу, 18.

...Недалеко від цього будинка, біля санаторію імені Дзержинського на тодішньому Пролетарському бульварі під час купівлі у колгоспників овочів композитор був заарештований та звинувачений у шпигунстві на користь німців. У документальній книзі В. Смирнова «Реквієм XX століття» у статті «Арешт капельмейстера Кюсса» наводиться протокол його допиту: «...Постанова на арешт Макса Авелійовича Кюсса з'явилася 14 вересня 1941 року: «Я, співробітник відділення КРВ УНКВС в Одеській області, сержант Державної безпеки Дубровський, подивившись матеріали, що надійшли в НКВС, про злочинну діяльність Кюсса Макса Авелійовича 1874 р. н., німця, уродженця Одеси, громадянина СРСР, пенсіонера, безпартійного, не судимого, стверджую, що Кюсс М.А. неодноразово відвідував місце розташування військової частини (біля санаторія Ф. Дзержинського), де і був затриманий. Підозрюється у шпигунській діяльності на користь Німеччини». Подібне звинувачення з заявою, що можливий шпигун – німець, як правило, призводило до розстрілу. Саме на такій підставі за два тижні до приходу окупантів був розстріляний батько світової фортепіанної зірки Святослава Ріхтера Теофіл Ріхтер, німець за національністю.

Керівник КРВ (контррозвідального відділу) УНКВС Одеської області старший лейтенант Отрощенко на додаток до записаного колегою наказав: «Обрати запобіжним заходом способів ухилення від суду та слідства тримання під вартою». Згідно з ордером

за № 169 від 15 вересня 1941 року, за місяць до приходу в Одесу окупантів, у квартирі М. Кюсса на вулиці Карла Маркса, 2, сержант Державної безпеки Дубровський провів обшук. Окрім особистих документів було вилучено візитні картки, виготовлені до революції, звідки випливало, що Кюсс М.А. – композитор, капельмейстер «полку її величності». Здавалося б, усе зрозуміло, але слідчі КРВ УНКВС просто так не відпускали кандидатів, які потрапили до них як «шпигуни».

Допитував Кюсса в одеській в'язниці в день арешта 11 вересня сержант державної безпеки Філатов. Перший допит стосувався біографії затриманого. Слід зазначити один невідомий факт за словами М. Кюсса: «У 1918 році я поступив диригувати в один із театрів Одеси – «Орт», де пробував до 1919 року».

12 вересня допит було продовжено.

«Запитання: – Чому в паспорті у вас записано, що ви німець?

Відповідь: – Моя національність єврей. Але я був у царській армії, і мене змусили прийняти лютеранську віру, і з того часу я в паспорті німець.

Запитання: – Що змусило вас змінити релігію?

Відповідь: – Перебуваючи на військовій службі, в 1916 році в 11-му Сибірському стрілецькому полку капельмейстером, я повинен був прийняти лютеранську віру або звільнитися зі служби. На євреїв тоді були гоніння, і я боявся залишитися без роботи. Я був змушений прийняти лютеранську віру».

17 вересня допит продовжили.

«Запитання: – Чим ви займалися у 1918 році при владі білих?

Відповідь: – Коли місто зайняла денікінська армія, я працював у ресторані.

Запитання: – Назвіть знайомих серед німців.

Відповідь: – У мене немає знайомих. Знав лікаря професора Окса, який мешкав зі мною в одному будинку, але він виїхав».

25 вересня 1941 року сержант Державної безпеки Федулін за традицією, що існувала в НКВС, зажадав від Кюсса повного зізнання в тому, чого насправді не могло бути:

«Запитання: – Зізнайтеся, що ви німецький шпигун».

Відповідь була незворушною: «Я ніколи не був шпигуном. Ніхто не може так марно говорити».

«Запитання: – Ви там були в районі військової частини неодноразово і знали, що там військова частина, а не колгоспне звалище.

Відповідь: – Я був там три рази, але військових частин не бачив, хоч у колгоспників купував дині.

Запитання: – Там що – базар?

Відповідь: – Колгоспники туди привозять все: картоплю, кавуни...

Запитання: – Звідки ви дізналися про це?

Відповідь: – Я дізнався про це з розмови у трамваї з пасажирами. Там можна купити дешевше, ніж на ринку.

Запитання: – Чи знаєте ви тих пасажирів, які говорили про це?

Відповідь: – Ні. Я не знаю, я з ними не знайомий. Коли пасажир сказав мені про це, я зійшов із трамвая, і потім мені показали інші це місце.

Запитання: – Ви кажете неправду!

Відповідь: – Ні. Я говорю правду!

Запитання: – Починайте розповідати дійсну мету вашого приходу на територію військової частини.

Відповідь: – Ні, це правда. Я більше не ходжу туди. Я їжджу лише на базар та до сестри».

Тільки 2 жовтня 1941 року, за два тижні до приходу румунів, було прийнято постанову про припинення слідства № 98351:

«Я, слідчий КРВ сержант Державної безпеки Федулін, розглянув слідчу справу № 98351 за звинуваченням Кюсса Макса Авелійовича 1874 р. н., громадянина СРСР, безробітного, підозрюваного у шпигунстві.

Показав: 14 вересня 1941 року був заарештований за підозрою у шпигунстві на користь Німеччини, що передбачено ст. 54-1 «а». Шпигунство не встановлено. Керуючись ст. 197 ч. 11 КПК УРСР, ухвалив: справу 98351 припинити. Кюсса направити до табору інтернованих».

Постанова крім слідчого КРВ УНКВС в Одеській області Федуліна була підписана начальником спецвідділу КРВ УНКВС в Одеській області сержантом Державної безпеки Кунічкіним та затверджена начальником КРВ УНКВС в Одеській області старшим лейтенантом Державної безпеки Отрощенком.

Кюсса доправили до табору інтернованих німців, в якому військовослужбовці Червоної Армії могли його і розстріляти.

Отак обірвалося життя композитора. Без почестей та пам'ятників. Проте назавжди залишився найбільший створений ним на віки пам'ятник – вальс «Амурські хвилі».

Є кілька версій загибелі М.А. Кюсса, які не підтверджені документально. Наведемо їх.

Версія 1. Одного разу до будинку Макса Кюсса прийшли солдати і доставили маестро до кабінету підполковника сігуранци – румунської політичної поліції. Розмова йшла німецькою мовою та була короткою. Підполковник хотів, аби Макс Кюсс, відомий у Радянському Союзі композитор, писав для армії Гітлера марші.

Пролунала відмова. Що за цим було, зрозуміло.

Версія 2. За дослідженнями Ігоря Чоппа, відомого члена Одеського туристичного клубу, Кюсс помер не від кулі НКВС, а став жертвою геноциду євреїв під час Другої світової війни.

...Січень 1942-го в Одесі був вітряним та холодним. Кілька тисяч євреїв гнали Пушкінською вулицею у супроводі конвою загарбників. І в цій колоні, високо піднявши сиву голову, не побажавши бути однієї національності з варварами та загарбниками, йшов у своє безсмертя відомий усім капельмейстер Макс Авелійович Кюсс. Цих людей привели в село Дальник (водночас такі ж колони євреїв гнали до Богданівки Доманівського району). Там розміщували у свинарниках та корівниках і, попередньо обливши будівлі бензином, підпалювали та розстрілювали усіх.

Напевно, є щось містичне у долі цієї людини. У 1944 році, коли Одеса була вже звільнена від окупантів, випадкова бомба з радянського літака, який скинув непотрібний вантаж, потрапила в будинок Макса Кюсса. Й усі його речі, документи, всі фотографії загинули у вогні та під уламками.

Всього Макс Авелійович Кюсс створив близько трьохсот композицій. Однак ноти друкував рідко – просто не вистачало часу. Здебільшого всі вони були у рукописах. Ходили чутки, що нібито ящик з рукописами композитор програв у карти, через що багато його творів стали анонімними, а чимало втрачено за років війни.

Отже, найбільш відомі:

«Амурські хвилі» (вальс)

«Розбите життя» (вальс)

«Моя таємниця» (вальс)

«Скорбота душі» (вальс)
«Мої мрії» (вальс)
«Сумні думи» (вальс)
«Королева екрану» (вальс пам'яті Віри Холодної)
«Серце Сходу» (вальс)
«Селянка»
«Ніч у Бразилії» (танго)
«Привіт республіці» (марш)

Черговий пік популярності вальса «Амурські хвилі» припав на середину ХХ століття, коли був написаний текст, і твір виконувався з хором. Ініціатором перекладання вальсу для хору був керівник ансамбля пісні та танцю Далекосхідного військового округу В.О. Румянцев. Текст було написано актором Серафимом Поповим.

12 квітня 1961 року, в день першого польоту людини у космос радіостанції СРСР вкотре передавали «Амурські хвилі».

У бортовому журналі Юрій Гагарін записав: «Увійшов у тінь Землі. Самопочуття добре, чую «Амурські хвилі». Так цей вальс став першим музичним твором, який почула людина у космічному просторі.

...29 вересня 2011 року на Катерининській (тепер Європейській) площі Одеси згадували автора «Амурських хвиль» композитора Макса Кюсса. І не просто згадували, а віддавали, нехай і запізно, данину пам'яті з урочистістю, яка личить нагоді. За сприяння Одеської міської ради на його честь було встановлено та відкрито меморіальну дошку (скульптор Олексій Коп'єв). Стояла почесна варта, грав військовий духовий оркестр; карбуючи крок, пройшли парадом моряки, навіть прогрімали гарматні залпи, бо Макс Авелійович Кюсс був учасником трьох воєн, диригентом і капельмейстером, музика якого жива!

